

Ухудшение внешних условий функционирования предприятий вследствие падения совокупного спроса имеет две составляющие, одна из которых имеет конкурентную природу. При всех прочих неизменных условиях снижение совокупного рыночного спроса сопровождается ухудшением производственно-экономических показателей деятельности предприятия. Само по себе это обстоятельство не является признаком снижения уровня конкурентоспособности предприятия. Однако при наличии конкурентного окружения, даже в случае отсутствия каких либо ответных действий со стороны конкурентов, негативное воздействие изменения рыночного спроса на предприятия выше, чем в неконкурентной среде, что свидетельствует о росте в таких условиях конкурентного давления на предприятия со стороны конкурентного окружения и, как следствие, снижение его конкурентоспособности.

Величина конкурентного давления на предприятие зависит от производственных возможностей предприятия, параметров его деятельности (их соответствия оптимальным для данного предприятия в тех или иных условиях внешней среды), а также от действий конкурентов. С учетом отмеченного выше обстоятельства, а именно, наличия двух составляющих воздействия внешней среды на предприятие в задачах оценки конкурентоспособности предприятий принципиально важным является выделение роли каждой из этих составляющих, а в задачах разработки мероприятий, направленных на повышение уровня конкурентоспособности предприятий, – элиминирование влияния неконкурентной составляющей воздействия внешней среды.

Литература

1. Савчук С.И. Основы теории конкурентоспособности / Савчук С.И. – Мариуполь : ИПРЭЭИ НАН Украины, Рената, 2007. – 520 с.
2. Савчук С.И. Методологические аспекты проблемы измерения конкурентоспособности предприятий / Савчук С.И. // Економіка: проблеми теорії та практики. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2005. – Вип. 199. Т. III. – С. 598 – 612.
3. Савчук С.І. Показники і вимірювачі конкурентоспроможності підприємства / Савчук С.І. // Вісник соціально-економічних досліджень. – Одеса : ОДЕУ, 2004. – Вип. 17. – С. 266 – 270.
4. Савчук С.И. Уровень конкурентоспособности и результаты конкурентной борьбы: проблема корректного использования показателей / Савчук С.И. // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 6 (36). – С. 124 – 131.
5. Гельвановский М. Конкурентоспособность в микро-, мезо- и макроуровневом измерениях / Гельвановский М., Жуковская В., Трофимова И. // Российский экономический журнал. – 1998. – № 3. – С. 67 – 78.
6. Савчук А.В. Системный подход к анализу конкурентоспособности промышленного производства / Савчук А.В. // Економіст. – 2001. – № 12. – С. 58 – 61.
7. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление : [учебное пособие] / Фатхутдинов Р. А. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 312 с.
8. Савчук С.И. Сила конкуренции и ее измерение на уровне предприятий / Савчук С.И. // Методи та засоби управління розвитком транспортних систем. – Одеса : ОНМУ, 2004. – Вип. 8. – С. 57 – 70.
9. Савчук С.И. Уровень конкурентоспособности предприятий: новый методический подход к оценке / Савчук С.И. // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. – Одеса : Астропринт, 2004. – Т. 7. – Вип. 8. – С. 340 – 346.

Надійшла 18.05.2009

УДК 332.021

І. В. СИТНІК

Донецький державний університет управління

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СВІТУ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Розглянуто сучасну геополітичну структуру світу; визначено передумови та напрямки подальшої її трансформації; надано пропозиції щодо визначення місця України в новому світоустрої.

The modern geopolitical structure of the world is considered; the pre-conditions and directions of its subsequent transformation are determined; suggestions in relation to a localization of Ukraine in new world structure were given in the article.

Загальна постановка проблеми. Сучасна геополітична структура світу тісно пов'язана з ситуацією на глобальній економічній арені. Окремі країни в силу високого рівня свого економічного розвитку, потужного воєнного потенціалу та активної зовнішньої політики сьогодні мають визначальний вплив на стабільність світової економічної системи, перерозподіл глобальних фінансових ресурсів, політичні та економічні взаємовідносини між іншими державами.

Дослідження можливих сценаріїв зміни розстановки сил на світовій арені в світлі новітніх геополітичних парадигм, прогнозування місця України в новому світоустрої та розробка механізмів формування міцної позиції нашої країни на міжнародній арені, з урахуванням різних зовнішніх економічних та політичних чинників, є на сьогоднішній день вкрай актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення невирішених питань. Питаннями сучасного стану та трансформації геополітичної структури світу займається багато провідних вчених-економістів. Їх фундаментальні дослідження викладені у таких працях: «Цивілізаційні моделі сучасності і їх історичні корні» (авторський колектив: Пахомов Ю.М., Кримський С.Б., Павленко Ю.В. та ін.) [1], «Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть» (автори: Філіпенко А.С., Будкін В.С., Гальчинський А.С., Гець М.В., та ін.) [2], «Євроатлантична інтеграція України» (автор: Губський Б.В.) [3], «Майбутнє об'єднаної Європи в світлі моєї теорії етноекномічних симбіозів» (автор: Ситник Є.А.) [4], «Закат імперії доллара і кінець «Рах Амерікана»» (автори: Кобяков А.Б., Хазин М.Л.) [5]. Проте сучасні соціально-політичні і економічні реалії (такі як світова фінансова криза, що стала причиною глобальної економічної кризи та вихід на світову арену нових лідерів – Росії, Китаю, Індії і Бразилії) потребують вивчення і аналізу подальшої модернізації існуючих інтеграційних моделей.

Загальна мета. Проведений аналіз наукових публікацій свідчить про об'єктивний характер трансформаційних явищ, що протікають у світовій економіці, і про неминучість краху існуючої світової геополітичної моделі. Україна як відкрита економічна система відчуватиме наслідки реалізації будь-якої геополітичної моделі, тому сьогодні перед Україною стоїть завдання формування чіткої міжнародної позиції та розробки послідовної державної політики в умовах різновекторного впливу міжнародних чинників.

Викладання основного матеріалу. Обґрунтування отриманих результатів.

Безперечним лідером на світовій економічній і політичній арені після закінчення Другої світової війни і до теперішнього часу є Сполучені Штати Америки. Світовий порядок, що існує сьогодні, багато в чому визначає політична і економічна сила США. Стратегічна потужність Сполучених Штатів з моделлю економіки високих технологій і віртуальних фінансів, основа, якої є розвинений фондовий ринок, обумовлює лідируючі позиції США у світі. Сьогодні економіка США – найміцніша й одна з найбільш диверсифікованих національних економік світу. На долю США припадає 23% світового ВВП, 31% світової доданої вартості. Війська США знаходяться у 120 країнах світу, а в 45 країнах вони мають стаціонарні бази [6].

Домінування США на міжнародній арені багато в чому визначено історичними аспектами: саме Сполучені Штати вийшли переможцем з Холодної війни, накопичивши за попередні роки міцний економічний та воєнний потенціал, крім того, США не воювали на своїй території в жодній із двох світових війн, що обумовило стабільність розвитку цієї країни, забезпечило постійне зростання економічних показників та дозволило випередити за темпами та обсягами розвитку європейські держави, які були зруйновані війнами. Показники економічного розвитку США дозволили цій державі зайняти лідируючі позиції на міжнародній арені та стати економічним та політичним гегемоном, що має можливість встановлювати умови світового господарювання та впливати на економічний розвиток будь-якої країни.

Проте, саме таке домінування породжує ряд проблем, як усередині самої країни-домінанта, так і в світовій економіці в цілому. США, що живуть в умовах економіки віртуальних фінансів, перенесли свою промисловість в інші країни і залишили на своїй території переважно фінансово-кредитний сектор, переживають, так звану, «надмірну завантаженість фінансового сектора» і знаходяться в глибокій економічній кризі [7]. Структурна економічна криза США з другої половини 2008 р. розповсюджується на всі країни світу, і Україна не є виключенням.

Для того, щоб позначити причини світової фінансово-економічної кризи, слід провести аналіз феномена бурхливого зростання американської економіки 90-х рр. минулого століття. І цей феномен полягає саме в американській економічній моделі.

Економіка США – це економіка акціонерних товариств, керованих найманими менеджерами, перед якими стоїть завдання збільшення капіталу за рахунок зростання ринкової вартості акцій з урахуванням певного ступеня ризику. Ключовою відмінністю ринкової економіки по-американськи 90-х рр. стала надзвичайно висока прибутковість фінансових операцій. Прибутковість на фінансових ринках протягом 10 років поряд складала 16% річних [6]. Американська економіка 90-х рр. – це економіка віртуальних фінансів – гроші роблять гроші, причому зв'язок цих грошей з виробництвом товарів і послуг все більш втрачається в ланцюзі численних посередників.

Виробничий фундамент такої моделі фінансового капіталізму склали галузі нової економіки. Очікування високої прибутковості від масового впровадження інформаційних технологій дозволило новій економіці інтенсивно поглинати всі вільні інвестиційні ресурси. Це значно обмежило приток дешевих інвестицій в решту галузей і призвело до гіпертрофованої питомої ваги нової економіки в порівнянні з її реальним внеском в економічне зростання. Корпоративні прибутки в США перестали зростати ще в кінці 90-х рр., а компанії шляхом махінацій з бухгалтерською звітністю штучно завищували власні прибутки з метою формування позитивного відношення інвесторів. Це, у свою чергу, стало однією з причин «перегрятості» фондового ринку Америки.

Після обвалу на фондовій біржі і низки корпоративних скандалів 2001 – 2002 рр., з метою поживлення економіки Федеральна резервна система США знизила ставку рефінансування з 3,5% до 1%. За задумом тодішнього голови ФРС Алана Грінспена зниження кредитної ставки до мінімального рівня повинно було стимулювати інвестиції у розвиток американських компаній. Однак цього не відбулося: американський бізнес пережив бум у середині 1990-х років і інвестування у розвиток компаній було непотрібно. Тому основну масу дешевих кредитів банки надали населенню.

У 2002 – 2004 рр. банки США масово видавали кредити на будівництво і покупку житла. ФРС виходив з тієї логіки, що доступ до дешевих ресурсів для великої кількості позичальників міг збільшити мультиплікатор економічного зростання. За цей період обсяги житлових позик в США склали 11,5 трлн. дол., або 88% американського ВВП. На будівельному ринку почався бум, істотно подорожчала житлова нерухомість. Як наслідок у 2005 р. ВВП США зріс на 3,2%, в 2006 р. – на 3,3%. Зростання американського ВВП у 2003 – 2006 рр. ґрунтувалося виключно на високому споживанні населення і бумі будівельного сектора, інфляція склала більше 3% (для розвинених економік дуже високий показник) [5]. При цьому сума заощаджень американців різко скоротилася, а з урахуванням того, що заощадження – це потенційні інвестиції, зростання внутрішніх інвестицій сповільнилося.

У той самий час, на протязі 2002 – 2006 рр. банки випустили облігації, забезпечені борговими активами, на суму 320 млрд дол. Частина цих паперів була забезпечена високоризиковими кредитами, сума яких склала 2,3 трлн. дол., або 20% всієї американської іпотеки того періоду [5]. Такі облігації купували хеджеві фонди, причому часто на позикові кошти. Кредити привертали теж за допомогою облігацій, випущених спеціально для покупки боргових паперів або акцій (leveraged buy-out, LBO). LBO купували інші фонди. Таким чином, працювала класична схема американської економіки віртуальних фінансів.

У результаті різкого здешевлення кредитних ресурсів економіка США «перегрілася». Для зниження ефекту «перегріву» на протязі 2004 – 2006 рр. Федеральна резервна система США періодично збільшувала ставку рефінансування: з 1% літом 2004 р. до 5,25% літом 2006 р. Зростання ставки вдарило по платоспроможності боржників: іпотечні кредити подорожчали, а вартість житла, досягнувши піку в 2005 р., різко знизилася. Багато американців не змогли повернути кредити. За даними Асоціації іпотечних банків США, до липня 2007 р. загальний обсяг неповернень по житлових кредитах склав 2,73%, в секторі низькоякісних кредитів – 16,95% [6]. На ринок нерухомості відразу були викинуті мільйони квадратних метрів проблемного житла, ціни різко впали.

Оскільки багато хто був зав'язаний на американській нерухомості, іпотечна криза викликала ланцюгову реакцію. Американці відмовилися виплачувати кредити, іпотечні банки США не змогли виплатити відсотки по житлових облігаціях, інвестиційні фонди-покупці цих паперів (розташовані як в США, так і в Європі), втративши мільйони доларів, не змогли розплатитися за своїми зобов'язаннями. І як результат – банкрутство на протязі всього 2008 р. американських банків і найактивніших покупців житлових облігацій і LBO, мільярдні збитки крупних американських і європейських інвестиційних фондів.

На сьогоднішній день у протигагу дестабілізаційним процесам, які несе в собі криза американської економіки, Європейський Союз дедалі стає новим світовим «полюсом» політико-економічної сили. За відсутністю ідеологічних протиріч зі Сполученими Штатами і маючи багатовекторні політичні і економічні зв'язки з багатьма країнами світу, ЄС впевнено заявляє про себе, як про нового глобального лідера [8].

У 2000 р. на самміті країн-членів ЄС в Лісабоні була прийнята «Лісабонська програма», яка по суті є проектом перетворення до 2010 року економіки Європи в найконкурентоздатнішу і динамічну економіку в світі, обігнавши, таким чином, США. Одночасно з цим, Європа, сформувавши достатньо економічно неоднорідну співдружність з 27 держав, стикається з цілим рядом соціально-економічних і політичних проблем. З метою вирішення цих проблем, Європейський Союз виробив новий загальний «ідеологічний текст» – 25 березня 2007 р. на самміті ЄС була прийнята «Берлінська декларація» [9]. Вона окреслює майбутні цілі і цінності Євросоюзу і є преамбулою до європейської Конституції, поява якої планується у 2009 р. Отже, об'єднана Європа просувається далі і робить нові інтеграційні кроки. Отримавши Конституцію, ЄС матиме можливість вести активну зовнішню політику у глобальному масштабі. Все це докорінно змінює відносини між Європою і США: Європа відходить від позиції залежного партнера і стає рівноправним партнером.

На початок XXI ст. Європейський Союз має не тільки економічний і політичний характер, але і прагне самостійно від США вирішувати питання безпеки. На базі франко-німецького військового корпусу формуються військові сили Європи. Євросоюз прагне реалізувати це рішення в достатньо короткий період, при тому ж не вступаючи у конфлікт інтересів з США. Це означає, що поступово зміниться весь північноатлантичний альянс: з альянсу, де крупні країни пов'язані з дрібними, він перетвориться в альянс, в якому США матимуть рівноправного партнера, здатного до самостійних дій, – Європу.

При цьому немає європейського політика або сили, яка веде до розриву відношень з США. Більш того, Європа активно виступає за економічну і політичну співпрацю між ЄС і США. Так, канцлер ФРН Ангела Меркель заявила: «Ми повинні стежити за тим, щоб не віддалятися один від одного, а зближуватися там, де це вигідно обом сторонам» [10].

Але є концепція про необхідність більшого урахування європейцями своїх власних інтересів і

Сполучені Штати, хай не без певних труднощів, але повинні адаптуватися до нової ситуації. Таким чином, існують всі передумови появи на світовій арені потужного глобального гравця, що по своїй силі не поступається Сполученим Штатам Америки.

Проте, за умови подальшого поглиблення світової економічної кризи, для другого десятиріччя XXI ст. стане характерним посилення азійського характеру глобалізації. Такі країни, як Китай, Індія і Росія будуть більш упевнено заявляти про себе як про світових лідерів.

В останні двадцять років стрімко посилювався вплив Китаю на світову економіку. На всіх континентах стали з'являтися країни (США, Австралія, Росія, Камбоджа, Куба, Індонезія, Іран, Ірак, Японія, Південна Корея, Мадагаскар, Нігерія, Північна Корея, Судан), вектор зовнішньоекономічної діяльності яких все виразніше розгортається в сторону Китаю. «Китайські реформатори примудрилися зробити експорт всенародним, втягнувши в нього щонайширші маси населення» [11], – підкреслює у своїх працях директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, академік Ю.М. Пахомов. Сьогодні Китайська Народна Республіка займає четверте місце у світі за обсягами зовнішньої торгівлі. На ряду з цим, Китай сам виступає у ролі великого ринку збуту, що робить його дуже привабливим для іноземних компаній. Імпорт в країну стрімко зростає і формує один з найбільших і безальтернативних за розміром споживчих ринків. За прогнозами світових аналітиків, у першій половині XXI ст. Китай увійде у трійку світових лідерів нарівні з США і ЄС.

Дослідження проведені американською консалтинговою фірмою Boston Consulting Group показують, що Індія вийде до 2010 року на перше місце у світі за темпами зростання ВВП [12]. Згідно з результатами дослідження, проведеного цією організацією, до 2010 року цей показник в Індії дорівнюватиме 13,3%, тоді як в світі його середнє значення складе 5,6%. У звіті компанії вказано, що таких показників зростання Індії вдасться добитися за рахунок розвитку інформаційних технологій, текстильного виробництва і фармацевтики.

Крім двох західних лідерів глобальної економіки (США і ЄС) та двох нових східних лідерів (Китаю і Індії) на домінування в глобальному світі з початком XXI ст. знову претендує Росія. Унікальність цієї держави полягає в її специфічному євразійському положенні і, відповідно, в специфічному євразійському мисленні. Слід очікувати, що вже в найближчій перспективі Росія найактивніше протистоятиме Америці. Звісно, не поодиноці, а як імперія, ще й консолідована з азійськими країнами.

Після розпаду Радянського Союзу і підписання 8 грудня 1991 р. у Біловезькій пущі угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, Росія на десять років забула про свої імперські амбіції. Але з закінченням ельцинської «приватизаційної епохи» на початку XXI століття Росія знову стала претендувати на лідируючі позиції у світі, а також на виконання «цивілізаційної місії» на пострадянському просторі (здебільше ці претензії базуються на наявності енергетичної залежності Євросоюзу і пострадянських країн від Росії, а також на її ядерному потенціалі).

На сьогоднішній день у Росії є довгострокові інтереси в контактах з Індією і короткострокові інтереси в партнерстві з Китаєм. Проте, в середньостроковій перспективі Китай, який знаходиться в стані модернізації, матиме такі технологічні, економічні і соціально-політичні переваги перед Росією, що загроза заселення китайцями Сибіру стане реальністю. І якщо Китай справиться з усіма труднощами сучасного глобального світу, він стане для Російської Федерації головним конкурентом і супротивником. А це означає, що Росії необхідно ставити певні бар'єри на шляху просування китайців на її території. Але, у повній ізоляції їй не витримати. Значить, в межі цих бар'єрів потрібно включити того, хто економічно і географічно близький до Росії. Це країни СНД, і Іран. Основною ідейною складовою такого союзу повинно стати євразійство, як багатополарна ідеологія. В рамках цієї євразійської ідеї громадським фондом «Фондом національної і міжнародної безпеки» був висунутий проект Союзу Росії, Індії, Китаю і Ірану – РІКІ. У той самий час, можна стверджувати, що на початок XXI ст. російська зона економічного і політичного впливу, яка в і кінці дев'яностих років минулого століття, охоплює здебільше декілька республік колишнього СРСР – Білорусію, Україну, Молдову, Казахстан, Киргизію, Вірменію, а також поширюється на країни ЄС, у якості головного постачальника енергоресурсів і сировини в даний регіон.

За таких обставин, особливо актуально звучить питання ролі України у сучасних геополітичних альянсах. Вибір між Європою і Росією, перш за все для нашої держави, є ціннісним (у сенсі вибору між незалежною демократичною державою та втратою самостійності і, хоч не занадто великих, але все ж таки демократичних надбань). На сьогодні ситуація складається так, що чим більш цілеспрямовано рухатиметься Україна на захід, тим менше залишиться шансів у Росії (що направила свій погляд на схід) зберегти свої «імперські ілюзії». Звісно, США і надалі любіватимуть Україну і підтримуватимуть її територіальну цілісність і євроатлантичні наміри, щоб «вирвати» ще одну державу з-під впливу Росії. Проте, невідомо, як довго буде тривати це протистояння, за умови внутрішньої соціально-економічної і політичної дестабілізації в Україні. Для того, щоб піти євроінтеграційним шляхом, Україні необхідно радикальним чином і вже сьогодні змінити національну систему мислення, провести переоцінку цінностей і ліквідувати, перш за все, політичний безлад у середині країни. Якщо цього не відбудеться у найближчому майбутньому, то Росія, втамовуючи свої імперські амбіції, може почати реалізовувати один із своїх сценаріїв щодо поглинання України, зокрема через розподіл її на Західну та Східну.

Висновки та перспективи подальших розробок. Таким чином, проведені дослідження дозволили виявити три стійкі тенденції зміни економічної і політичної ситуації в світі.

1. Між державами постійно відбувається жорстка конкурентна боротьба, наслідком якої є зміна контурів зон економічного і політичного впливу. Сьогодні людство стоїть на порозі формування нового світового порядку, за межами якого його чекає новий багатополлярний світ. На роль глобальних лідерів претендують Сполучені Штати Америки, Європейський Союз та Росія у співдружності з Китаєм й Індією.

2. Вплив явних та потенційних світових лідерів на ситуацію в окремих регіонах постійно знижується, за виключенням тих випадків, коли вони грають вирішальну роль в економічному житті цих територій.

3. Спостерігається розширення зовнішньоекономічних зв'язків усередині певного геополітичного регіону. При цьому, як правило, зростає вплив регіонального лідера.

У зв'язку з цим, одними з головних питань, що хвилюють політичні і економічні кола всіх країн світу, є питання, пов'язані з подальшою поляризацією світового устрою, місцем окремих держав і з перспективами їх розвитку в контурах нового світового порядку.

Україна, наряду з іншими країнами, є членом світового економічного співтовариства. Тому вона також відчуває економічний та політичний вплив світових і регіональних лідерів та наслідки змін загального геополітичного становища. Від ефективної співпраці України та Євросоюзу залежить економічний розвиток нашої країни, притік в державу іноземних інвестицій, економічна та соціальна стабільність, а також довгострокова співпраця України з іншими економічними та політичними партнерами.

Свою політику співробітництва з домінуючими державами Україна повинна будувати на основі глибокого аналізу тенденцій світової геополітики та можливостей розвитку несприятливих економічних явищ в світовій ринковій кон'юктурі. Але, незалежно від перелічених чинників, державна зовнішня та внутрішня економічна політика України має бути спрямована на забезпечення суверенітету держави, її економічну незалежність, безпеку та стабільність, тобто на формування ефективної, твердої міжнародної позиції України. Для досягнення цієї мети система державного управління повинна бути спрямована на:

- 1) чітке визначення вектору зовнішньої політичної та економічної інтеграції;
- 2) розробку в рамках визначеного напрямку інтеграції довгострокової, придатної до реалізації, стратегії розвитку держави;
- 3) забезпечення максимальної економічної незалежності України від зовнішніх джерел енергетичних та продовольчих ресурсів;
- 4) формування власної зовнішньоекономічної політики виключно на основі пріоритетів національних інтересів;
- 5) структурне перетворення національної економіки (перехід від її сировинної спрямованості до моделі суспільства високих технологій), яке сприятиме виходу з економічної кризи.

Література

1. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др. Под ред. Ю.Н. Пахомова. – Киев: Наук. думка, 2002. – 632 с.
2. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С.Гальчинський, та ін. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.
3. Губський Б.В. Євроатлантична інтеграція України. – К.: Логос, 2003. – 328 с.
4. Ситник Є.А. Майбутнє об'єднаної Європи в світлі моєї теорії етноекономічних симбіозів. – Донецьк, 2005. – 72 с.
5. Кобяков А.Б., Хазин М.Л. Закат империи доллара и конец «Рак Americana». – М.: Вече, 2003. – 368 с.
6. Bureau of Economic Analysis // <http://www.bea.doc.gov>.
7. Бобков Ф.Д. и др. Современный глобальный капитализм. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003.– 351 с.
8. Савельев Є.В. Європейська інтеграція і маркетинг: Наукові нариси. – Тернопіль: Карт-бланш, 2003. – 482 с.
9. Declaration on the occasion of the anniversary of the signature of the Treaties of Rome (<http://www.eu2007.de>)
10. Штеффи Аугтер, Зильке Веттах (Wirtschafts Woche). Немецкий шанс Европы // Инвестгазета. – 28.01.2007. – № 22. – С. 22 – 23.
11. Пахомов Ю.Н. Бенефис Азии и ислама. // Инвестгазета. – 21.01.2007. – № 15. – С. 18 – 19.
12. Глобальные события и тенденции. // www.zip.org.ua.

Надійшла 28.05.2009